

ФОРМУВАННЯ В УЧНІВ ЗНЗ МОВЛЕННЄВО-КОМУНІКАТИВНИХ УМІНЬ ПІД ЧАС ВИВЧЕННЯ ГРАМАТИКИ

У статті висвітлюються особливості процесу формування в учнів ЗНЗ мовленнєво-комунікативних умінь під час вивчення граматики на уроках української мови.

Ключові слова: *мовленнєво-комунікативні вміння, когнітивна методика, аргументаційні вміння, аргументаційні тексти, когнітивізм, граMATИКА, морфологія, синтаксис.*

Сучасний стан розвитку мовної освіти характеризується спрямованістю на формування комунікативної особистості.

Стратегія нового напрямку в навчанні рідної мови, на який орієнтують освітні стандарти, зазначені у Державній національній програмі «Освіта» (Україна XXI століття), полягає у тому, що «школа повинна готувати передусім гуманних, освічених людей, які на належному рівні вміють практично користуватися рідною мовою у найрізноманітніших життєвих ситуаціях» [1,11].

Ця проблема протягом останнього десятиліття розглядається в різних аспектах — психолінгвістичному, культурологічному, акмеологічному, соціолінгвістичному, функціональному, емотивному, прагматичному, семантики тексту тощо.

Метою статті є визначення специфіки формування в учнів ЗНЗ мовленнєво-комунікативних умінь у процесі вивчення граматики.

Формування в учнів ЗНЗ мовленнєво-комунікативних умінь під час вивчення граматики — складна психолого-педагогічна проблема. Формуючи мовленнєво-комунікативні вміння учнів, учитель української мови повинен передбачити посилення практичної спрямованості змісту кожного уроку, зміну концептуальних питань у навчально-виховному процесі, спрямованих на інтелектуальний та комунікативно-компетентнісний розвиток учнів; моделювання навчальних ситуацій, що спонукають до різних видів мовленнєвої діяльності; збільшення питомої ваги завдань, що стосуються вивчення граматики у ЗНЗ.

У процесі вивчення граматики в учнів формуються основи граматичних знань, умінь і навичок з української мови.

Щодо пізнавального значення, то граматики висвітлює систему знань про мову, її структуру, закономірності функціонування граматичних одиниць, сприяє розумовому розвитку учнів, формуванню творчих здібностей комунікативної компетентності. В практичному значенні, граматики є основою дія засвоєння орфографії, лексики, пунктуації, культури мовлення, вироблення правописних, мовних і мовленнєвих умінь і навичок.

Вивчення граматики, передбачаючи ряд завдань і значень, посідає центральне місце у шкільному курсі української мови — це «насамперед творчість, творення мовлення, вияв свого «я», принаймні мінімальна неповторність мовлення, гнучкість у висловленні думок, це і розвинена інтуїція, витончений мовний смак, і правильна оцінка нового і старого в мові, і, нарешті, загальна культура мовлення» [3,197].

Формування мовленнєво-комунікативних умінь під час вивчення граматики — це складний, поступовий процес, що здійснюється в шкільному мовному курсі не ізольовано, а в системі послідовного вивчення особливостей лексико-граматичних класів, їх диференційних ознак, та розуміння специфіки синтаксичних конструкцій як засобу ефективної комунікації.

Грамматичну будову мови складають її морфологічна і синтаксична системи, які є предметом вивчення двох розділів граматики — морфології та синтаксису.

Варто зазначити, що концепція когнітивної методики навчання рідної мови є важливою для формування в учнів ЗНЗ мовленнєво-комунікативних вмінь під час вивчення граматики. Когнітивна методика орієнтує на те, що пізнавальна діяльність є однією з провідних у процесі навчання. Вона реалізується через упровадження компетентнісного, комунікативно-діяльнісного, соціокультурного та функціонально-стилістичного підходів на текстовій основі, та, як зазначають Л.Мацько, М.Пентилюк, О.Горошкіна, Н.Голуб, С.Караман, передбачає посилення практичної спрямованості змісту навчання мови, пізнавально-комунікативний напрям видів роботи з текстом, забезпечення розвитку комунікативної, мовленнєвої, мовної, соціокультурної та стратегічної компетентностей учнів, що є неодмінною умовою і під час формування мовленнєво-комунікативних умінь в учнів ЗНЗ під час вивчення граматики [5; 135, 180].

Л.Мацько слушно зауважує, що питання: чому мовне навчання не переходить у вільне володіння мовою, — вимагає подальших досліджень та відповідей.

Питання формування мовленнєво-комунікативних умінь під час вивчення граматики розроблено у працях вітчизняних і зарубіжних лінгводидактів

Н.Веніг, М.Казанджиєвої, О.Біляєва, В.Мальничайка, С.Омельчука, Шієнтилюк, Г.Шелехової та інших.

В сучасній лінгводидактиці існують такі етапи формування мовленнєво-комунікативних умінь: кумуляція (накопичення лінгвістичних знань); мотивація (забезпечення мотивації подальшої діяльності); усвідомлення (опрацювання правил-орієнтирів, текстів-зразків, алгоритмів); тренування (відпрацювання за допомогою ситуативних вправ, проблемних завдань); узагальнення (виявлення рівня сформованості вміння) [7; 38].

На нашу думку, врахування цих етапів у процесі формування мовленнєво-комунікативних умінь під час вивчення граматики буде доцільним.

Для досягнення позитивного результату у формуванні мовленнєво-комунікативних умінь, зокрема вмінь доводити власну думку, пояснювати й аргументувати її, необхідно підтримувати мотивацію школярів. На розвиток внутрішньої мотивації позитивно впливають такі фактори, як: усвідомлення учнем автономії; відчуття власної компетентності; ситуація вільного вибору; внутрішня мотивація учіння й приклад учителя.

Формування когнітивної та мотиваційної сфери учнів тісно пов'язане з процесом формування в учнів ЗНЗ умінь доводити власну думку як складника мовленнєво-комунікативної компетентності. Під час обговорень проблемних питань з граматики на уроках української мови учні усвідомлюють автономію в процесі висловлення думок, відчують власну компетентність, беруть активну участь у вільному виборі запропонованих позицій та мають можливість виробити власну мотивацію учіння.

Лінгвістичне обґрунтування мовленнєво-комунікативних умінь спирається на закони комунікативної лінгвістики, що забезпечує перспективний, на наш погляд, підхід для сучасної практики формування аргументаційних умінь. Це зумовлює створення власне аргументаційних текстів, що характеризується такими параметрами: визначення предмета й теми аргументації; з'ясування ролі та функції аргументації в мовному жанрі; уявлення про цільове призначення аргументації (довести, пояснити, переконати тощо) залежно від ситуації спілкування; з'ясування можливості реалізувати структуру аргументації (максимального, середнього та мінімального ступенів) у мовних жанрах; визначенням можливості розташування структурних аргументаційних одиниць залежно від ряду факторів: мовного жанру, мовної ситуації, індивідуальності й характеру аудиторії (слухача); вимоги щодо ефективного спілкування у процесі дискусійних обговорень.

Власне мовленнєві вміння об'єднують уміння вступати у спілкування, підтримувати й завершувати його; проводити свою стратегічну лінію,

ураховувати компоненти ситуації спілкування, прогнозувати його результат; перепитувати співрозмовника, захоплювати й підтримувати ініціативу спілкування, говорити виразно, виражати основні мовленнєві функції, висловлюватися логічно і зв'язно, продуктивно, цілісно, самостійно, в нормальному темні, переказувати почуте, передбачати майбутнє.

Як зазначає Е. Палихата, формування мовленнєво-комунікативних умінь у результаті наслідування вміщує: засвоєння нових слів, словосполучень, реплік, мікродіалогів задля їх правильної вимови; відтворення діалогів учнями, коли необхідно повторити прослуханий діалог, вимова за зразком; розуміння та засвоєння школярами інтонаційної оформленості репліки, діалогічної єдності, діалогу, в якому вчитель проголошує необхідне висловлення для того, щоб учень повторив його, копіюючи інтонаційний зразок.

Оскільки мовленнєве вміння — новий якісний рівень, то, завдяки інтеграції, воно поступово переходить на більш високі щаблі. У процесі комунікації необхідним стає оволодіння комунікативними й комунікативно-мовленнєвими вміннями: правильно (адекватно ситуації) обрати стиль мовлення, підпорядкувати форму мовленнєвого висловлення завданням спілкування, уживати найбільш ефективні (для поставленої мети і відповідних умов) мовні й немовні засоби спілкування задля вираження й доведення власної думки, вміння дібрати вдалі аргументи в процесі обговорення спірних питань.

У цьому контексті доцільно наголосити і на значущості комунікативних умінь, тобто вмінь встановлювати контакт, розпочинати й підтримувати розмову. Комунікативні вміння сприяють уживанню засвоєних фонетичних, граматичних, лексичних умінь у вільному мовленнєвому спілкуванні й під час перебігу дискусійного обговорення проблемного питання.

Формування мовленнєво-комунікативних умінь у контексті когнітивної методики зумовлює зосередження уваги на таких аспектах, як діалог — це співпраця, оскільки дві або більше сторін разом працюють для досягнення особливого розуміння; у діалозі один учасник слухає іншого, щоб зрозуміти, дійти згоди; кожен учасник висуває для обговорення свою ідею, усвідомлюючи, що різнобічні погляди допоможуть її удосконалити; шукає основоположні узгодження, концептуальні аспекти в позиціях інших.

Загальноосвітня школа покликана дати учням лінгвістичні основи знань, сприяти свідомому засвоєнню та навчити користуватися здобутими знаннями під час практичної діяльності. Саме цим зумовлена потреба активізуватися та впровадити систематичним тренувальний комплекс усунення типових учнівських помилок. Тому результативність навчання в сучасній школі

вимірюється і мовними знаннями, і рівнем прикладної підготовки, вільним володінням термінологією, потребує алгоритмізації навчальною матеріалу та систематичної роботи над ним.

Наші спостереження уроків української мови і літератури та інших занять, бесіди з учнями, аналіз учнівських олімпіад них робіт, контрольних та наукових робіт Малої академії, систематичне ознайомлення з якістю усного і писемного мовлення учнів, крім, звичайно, позитивних якостей, дають змогу визначити типові мовленнєві (граматичні) помилки, що порушують норми мовлення.

В усному і писемному мовленні учні нерідко стикаються з різними синтаксичними труднощами, як от:

➤ **складні випадки керування:**

- іменників (пам'ятник Шевченкові, характеристика Петренка, на Петренка);
- прикметників (характерний для кого? для чого? властивий кому? чому?);
- дієслів (опанувати — що? оволодіти — чим?);
- варіанти керування (сповнений — чого? чим? дорогий — кому? для кого? багатий — на що? чим? не читав книжку — не читав книжки; пасу коней, коні);
- узгодження присудка з підметом який виражений кількісно-іменними сполученнями (багато студентів не з'явилося);
- узгодження прикладок — географічних назв (у місті Києві, до міста Львова, але в соціалістичній Республіці В'єтнам);
- узгодження означень у сполученнях типу три великі кімнати — три великих кімнати та ін.

Із граматичних (синтаксичних) помилок слід, насамперед указати на неправильну побудову дієслівних словосполучень, до чого спричинює хибна аналогія з відповідними конструкціями російської мови. Каменем спотикання тут здебільшого є сполучення з прийменником **по**: «по закінченні школи» (замість *після закінчення*), «по дорученню» (зам. *на прохання*), «по цій причині» (зам. *з цієї причини*), «по англійській мові» (зам. *з англійської мови*).

Наприклад, прийменник **по** в українській мові вживається не з давальним відмінком, як у російській мові (по областях, по селах, по полях), а з місцевим відмінком (*по областях, по селах, по полях*) або взагалі без прийменника (*областями; селами, полями*). Іноді можна почути й таке: «розкажи за школу» (зам. *про школу*), «що можна скачати за авторський вечір» (зам. *про авторський вечір*), «письменник зображує (малює) про

щось» (зам. письменник *зображує (малює) щось*; говорить, розповідає про щось), «доповідач докладно зупинився про роботу» (зам. *доповідач розповів про роботу*), «категорично не можу» (зам. *категорично забороняю; зовсім, ніяк не можу*), «грає велике значення» (зам. *має велике значення*), «має важливу роль» (зам. *відіграє важливу роль*). Слід звертати увагу на звороти з прийменником **завдяки** («завдяки хворобі» зам. *через хворобу*, «завдяки несерйозному ставленню» зам. *через несерйозне ставлення, хоч виконав завдання завдяки твоїй допомозі*).

Причиною багатьох помилок у використанні прийменників є неврахування того, що дієслова керують одними й тими самими іменниками по-різному, за допомогою різних прийменників («одружитися на Олені» зам. *одружитися з Оленою*; «переслати по пошті» зам. *переслати поштою*; «враження про фільм» зам. *враження від фільму*).

Також слід вказати на:

- порушення норм узгодження між головним і залежним словом («навколо золоті колосся»);
- порушення норм керування («кожен був сповнений гордості» зам. *гордістю*);

Помилки в керуванні це, як правило, результат перехресних дій історичних та діалектних традицій, впливу ділового стилю та інших мов. Часто причиною помилок цього типу є змішування прийменникових конструкцій, а також вплив аналогії, коли те або інше дієслово підмінюється його синонімом без урахування особливостей керування. Інколи можна почути : «Марійці не було в чому одягнутись» зам. *не було в що одягнутись*.

- порушення норм узгодження між підметом і присудком «студентство також допомагають нам» (зам. *допомагає*); «батько з сином стояв» (зам. *стояли*);
- неправильну побудову конструкцій з однорідними членами речення «вона зацікавилася і полюбила майбутню професію» (зам. *вона зацікавилася майбутньою професією і полюбила її*);
- займенникове дублювання підмета («Тарас Шевченко, він є основоположником української літературної мови і літератури»);
- неправильну побудову конструкцій з дієприкметниковим зворотом «Захоплена дівчина картиною, ділилася враженнями з подружками»);
- неправильну побудову конструкцій з дієприкметниковим зворотом.

Згідно з сучасними мовними нормами в реченнях із дієприслівниковим зворотом дія, названа присудком, і дія, визначена дієприслівником, обов'язково мають виконуватися одним суб'єктом. Помилки здебільшого трапляються тоді, коли суб'єкти цих двох дій в описуваній у реченні

дійсності різні, напр.: «Готуючи альманах «Вітрила», нашу увагу привернув своїми оповіданнями прозаїк Володимир Винниченко».

Інший вид помилок з дієприслівниковим зворотом трапляється тоді, коли в реченні наявні дві дієслівні форми, яким дієприслівниковий зворот може синтаксично підпорядковуватись, напр.: «І в наші дні віруси приховують у собі загрозу, яку не завжди можна передбачити, викликаючи десятки інфекційних захворювань».

Важкою рисою синтаксису усного і писемного мовлення учнів є надуживання однотипними реченнями, що стоять поряд, зокрема підрядними та ще й з однаковими сполучниками і сполучними словами (що, щоб, коли, котрий, які та ін.) або дієприкметниковими чи дієприслівниковими зворотами, порівняннями та ін.

Зазвичай на уроках або під час розмови з учителями учні більше дотримуються норми, ніж поза уроками, у спілкуванні з однокласниками, друзями, батьками. Так, переказуючи уривок з художнього твору, учні намагаються точніше передати мову автора, зберігаючи при цьому кращі звороти чи навіть речення.

Проте важче даються школярам розповіді про цікавий випадок, що трапився з ними, смішну чи захоплюючу пригоду, а також твори-роздуми, твори на основі особистих вражень. Це, на нашу думку, пояснюється тим, що вони не мають мінімального словникового запасу, необхідного для повновартісного висловлення думки, у них не сформувалися ще здатність і необхідність самостійно мислити, бути вимогливими до власного й чужого мовлення, уважними до слова.

Пропонуємо найбільш ефективні зразки різнорівневих завдань для учнів загальноосвітніх навчальних закладів, що сприяють формуванню в учнів умінь викладати думки в усній і писемній формах.

- Прочитайте вірш. Випишіть іменники. Визначіть, які з них відповідають на питання хто?, а які на питання — що? Доберіть синоніми до виділених слів. Що ви можете сказати про іменники, які відповідають на питання хто? що? Чим вони відрізняються? Відповідь обґрунтуйте та порівняйте з теоретичним матеріалом. Поміркуйте з приводу змісту вірша, висловіть власну думку, добираючи вдалі аргументи:

*Споконвіку в держави, у нації
Стаю добрим законом, панове:
Життя не може людина у Франції —
І не знати французької мови...
А думки пропливають як тіні,*

*В давнину, в безгоміння Дніпрове:
Жити можна лише в Україні —
І не знать української мови.*

Є. Гайгара

- Розгляньте таблицю. Дайте обґрунтовані відповіді на запитання:

1. За якою ознакою іменники діляться на відміни?
2. До яких відмін належать іменники жіночого і середнього роду?
3. Чому при поділі іменників на відміни враховуються рід слова і його закінчення?
4. Яку властивість мають іменники IV відміни?

Складіть аргументовані діалоги про типи відмін іменників, використовуючи власні приклади.

ВІДМІНА	РІД	ЗАКІНЧЕННЯ В Н.В. ОДН.	ГРУПА	ПРИКЛАДИ
<u>ПЕРША</u>	жіночий, чоловічий, спільний	-а, (-я)	Тверда, м'яка, мішана	<i>Ручка, сирота, надія, суддя, межа, круча</i>
<u>ДРУГА</u>	чоловічий, середній	нульове, -о, -е, -а, -я	Тверда, м'яка, мішана	<i>Місто, біг, зілля, явище, морж</i>
<u>ТРЕТЯ</u>	жіночий	нульове		<i>Сіль, молодь, мати</i>
<u>ЧЕТВЕРТА</u>	середній	-а, -я (у непрямих відмінках з'являється суфікс –ат (-ят), -ен)		<i>Лоша, теля, дівча</i>

- Прочитайте тексти. Чи випадково в першому переважають дієслова недоконаного виду, а в другому доконаного? Доведіть власну думку.

Випав саме сонячний лагідний день пізньої осені. Низько стояло в небі негріюче, але ласкаве сонце. Яскраво зеленів обмитий дощами озимий

клин на пагорбах за містом. В лузі понад річкою пахло прілим вербовим
листям і оглушливо цвірінчали зраділі горобці в куцах дерези за городами.
(В. Козаченко).

Щось насувало грізне. Потемніло, завітрило, закрутила курява.
Гримнуло ближче, немов звалив хтось на поміст деревину, загуркотіло й
покотилось у небі. (С. Васильченко.)

- Зробіть висновок про те, коли який вид дієслів доцільніше застосовувати.
- Розкажіть про будь-яку подію. Визначте вид використаних дієслів.
 - Пригадайте вивчене про самостійні частини мови й дайте визначення кожній частині мови, заповнивши порожні місця.

Іменник — ..., означає ..., відповідає на запитання...

Прикметник — ..., означає ..., відповідає на запитання...

Числівник — ..., означає ..., відповідає на запитання...

Займенник — ..., вказує ..., відповідає на запитання...

Дієслово — ..., означає ..., відповідає на запитання...

Прислівник — ..., означає ..., відповідає на запитання...

Відтворити у пам'яті знання про службові частини мови та вигук і розказати про них, скориставшись опорним конспектом.

Прийменник — це ..., служить для.

Сполучник — це ..., виконує роль у мові.

Частка — це ..., служить для.

Вигук — це ..., уживається для.

Чому дієприкметник і дієприслівник не є частинами мови? Довести своє твердження.

- Прочитайте текст мовчки. З'ясуйте стиль і тип мовлення. Поміркуйте, що висвітлює заголовок: тему чи основну думку. Аргументуйте відповідь, Чи бували ви коли-небудь в українському селі?

Поділіться спогадами і враженнями, продовжуючи текст і зберігаючи авторський задум (усно).

Село в нашій Україні

Які пишні села в цій краї бувають весною, коли зацвітуть садки! Одно село зовсім запало в глибоку долину і наче потонуло в білому цвіті садків, як у молочному озері; друге стоїть на скалистій горі й красується в яблунях та черешнях проти сонця, неначе біле марево в прозорій імлі. Там десь на широкій долині розлився довгий став; кругом ставка над самим берегом біліє смуга з вишневих та черешневих садків. Ставок блищить на сонці, неначе дзеркало, вправлене в срібні рами, закутані дорогою білою, прозорою тканиною. А там далі, серед зеленого лісу на долиниці, стоїть присілок у садках, — і здається, ніби серед лісу схопилося біле полум'я, а здорові груші та яблуні, подекуди розкидані між зеленими грабами, стоять у цвіту, наче срібні канделябри, розкидані по лісі (За І. Нечуєм-Левицьким).

Поясніть лексичне значення виділеного слова (**канделябр** — свічник для кількох свічок або електричних ламп). Складіть з ним речення, щоб воно виступало в ролі головного члена.

Складні речення перебудуйте у прості та назвіть у кожному простому реченні граматичну основу. З'ясуйте спосіб вираження головних членів речення.

Із першого речення выпишіть словосполучення і зробіть їх синтаксичний розбір.

- Уявіть, що вам доручено розмістити на сайті інформацію про відпочинок учнів вашої школи під час літніх канікул (оздоровчі табори (шкільний та позашкільні), екскурсії, подорожі цікавими місцями України, різноманітні поїздки тощо).

Складіть і запишіть розповідь на тему «Плануємо літній відпочинок», використовуючи неповні речення та різні типи односкладних.

- У поданому тексті знайдіть неповне речення. З'ясуйте роль таких речень у мовленні.

*Я спитавсь колись у батька:
— Ви скажіть мені на щирість,
Що найтяжче ранисть серце?... —
І почув:
— Несправедливість.*

(М. Нагнибіда)

Розпитайте свого товариша по партії про неповні речення, з'ясувавши, які ознаки вони мають, де вживаються і з якою метою. Якою формою мовлення ви скористаєтеся?

ЛІТЕРАТУРА

1. Державна національна програма «Освіта» («Україна ХХІ століття»). — К, 1994. — 60 с.
2. Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика української мови Морфологія: підручник / О. К. Безпояско, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. — К. — Либідь, 1993.—336 с.
3. Вихованець І. Граматика української мови: Синтаксис / І. Вихованець. — К.: Либідь, 1993. — 368 с.
4. Горошкіна О. Лінгводидактичні засади навчання української мови в старших класах математичного профілю. Монографія / О.М. Горошкіна. Луганський національний педагогічний університет ім. Т.Г. Шевченка. — Луганськ: Альмамастер. — 2004. — 360 с.
5. Мацько Л.І. Українська мова в освітньому просторі. — К., 2009. — 606 с.
6. Пентиліук М., Нікітіна А., Горошкіна О. Концепція когнітивної методики навчання української мови / М. Пентиліук, А. Нікітша, О. Горошкіна // Дивослово. — 2004 — №8. — С. 5—9.
7. Пентиліук М. І. Методика навчання української мови в середніх освітніх закладах / М. І. Пентиліук, С. О. Караман, О. М. Горошкіна. — К.: Ленвіт, 2005.—256 с.

В статті розглядаються особливості процесу формування в учасників ОБШ комунікативно-речевих умінь при вивченні граматики.

Ключевые слова: комунікативно-речеві уміння, аргументативні уміння, аргументативні тексти, когнітивна методика, граматика, морфологія, синтаксис.

The author's considers the peculiarities of the process of formation in 5-7 classes students are communicative speech skills by interaction Ukrainian language during studying process.

Keywords: communicative speechskills, teaching debate, argumentative texts, cognitive technique, grammar, morphology, syntax.